

تحلیلی اجمالی بر خط شکسته نستعلیق (با نگاهی بر خطوط عبدالمجید طالقانی - میرزا غلامرضا اصفهانی - سید گلستانه)

یکی از خطوط زیبایی ایرانی خط شکسته نستعلیق است که ریشه در خط نستعلیق دارد و این خط هم خود از خطوط نسخ و تعلیق گرفته شده است برای آشنایی خطوط نسخ و تعلیق نیازی به توضیح نیست فقط همین که خط نسخ در گذشته برای تحریر نامه و مکاتبات استفاده می شد و در قرن ۴ ه.ق توسط ابن مقله بیضاوی شیرازی وزیر با لیاقت عصر عباسی مراحل تکامل خود را پیمود و برای تحریر نسخه های قرآنی بکار رفت خط نسخ خطی است که در آن نسبت رعایت می شود و بین اندازه حروفی که شبیه به هم هستند نسبتی است که به آن اعتدال و یکسانی می بخشد و در اشکال و صورتهای بسط یافته حروف و دوایر آن این اعتدال وجود دارد یعنی نیمی دور و نیمی سطح است و در حرکت قلم و گردش آن نرمی دیده می شود و حروف و کلمات در آن درشت نیست.

اما خط تعلیق خطی است در زمان خود پیچیده که در قرن ۵ ه.ق از ترکیب دو خط رقا و توقیع بوجود آمد و شیوه ای است کاملاً ایرانی زیرا از تغییر خط نسخ تحریری ساخته شد و علت آن هم تند نویسی بود در این خط پیوستگی حروف و کلمات دیده می شود که به سرعت کتابت آن افزوده است این شیوه برای نوشتن مراسلات مناسب بود که ابتدا به آن خط شکسته تعلیق می گفتند خط تعلیق پایه ایی برای خط شکسته نستعلیق شد در این خط حروف و کلمات به لحاظ درشتی و ریزی و باریکی و پهنی یکنواخت نیستند و هماهنگی اجزا حروف به شکل دیگری است در تحریر خط تعلیق بیشتر دور بکار رفته است خط نستعلیق با عنوان عروس خطوط اسلامی در ایران به قرن ۸ ه.ق متولد شد و علت آن هم پیچیدگی خط تعلیق بود و هنرمندان ایرانی به دلیل علاقمندی به رعایت اعتدال و ظرافت و موزون بودن و تناسب خط نستعلیق را ساختند احتمالاً مبدع آن میر علی کاتب تبریزی بود.

بعدها در ایران دو شیوه نگارش در خط نستعلیق ایجاد شد بنام شرقی و غربی که شیوه شرقی آن در خراسان توسط سلطان علی مشهدی رونق یافت و شیوه غربی آن در قرن ۹ ه.ق در مغرب و جنوب ایران رایج بود در این شیوه حروف و کلمات تند و تیز است و مدها صاف و بلندتر است و دوایر بزرگند این شیوه بیشتر در افغانستان و هند و پاکستان طالب داشت اما شیوه شرقی آن تا بحال ادامه یافته و توسط میرعماد الحسنی راه کمال را پیمود خط نستعلیق در قرن ۱۳ ه.ق توسط کلهر به شکل جدیدی تغییر یافت و علت آن هم صنعت چاپ بود بعدها میزا غلامرضا نستعلیق را استادانه نگارش نمود و سیاه مشق های او سرمشق کاتبان دوره های بعد قرار گرفت از خصوصیات این خط زیبایی های بصری آن است یعنی اعتدال و استواری و تناسب و ترکیب بندی و هم آهنگی آن که باعث سرعت در تحریر آن می شود.

نستعلیق خطی با قاعده است که در آن حروف و کلمات اندازه معین دارند و تماماً دور است و یک سوم آن سطح است دور در آن از راست به چپ می باشد دوایر (س-ص-ن) شبیه به هم و دوایر (ح-ع-ق) مانند هم و دوایر (ل-ی) مانند هم میب اشد اندازه گیری براساس نقطه یا سر همان قلم است و آغاز حروف و کلمات را در هر سطر با نیش قلم و از جانب راست می نویسند مانند دندانهای (س-منقار جیم-سریای معکوس) که در بیشتر خطوط دیگر این حروف با عرض قلم نوشته میشوند.

خط شکسته نستعلیق از پر طرفدارترین خطوط ایرانی است که در اواخر دوره صفوی پدیدار شد و ابتدا با خط نستعلیق تفاوتی نداشت و فقط برخی از حروف آن را به علت تند نویسی میشکستند و در برخی جاها حروف و کلمات منفصل را به هم متصل می کردند اجرای این مراحل مانند نگارش خط تعلیق و رقا بود و حاصل آن شکسته نستعلیق شد این خط بعدها برای نگارش نامه ها و احکام جای تعلیق را گرفت در این خط دو شکل عمده دیده میشود یکی ساده و روشن و دیگری پیچیده و درهم که بنام خط ترسل معروف است خط شکسته نستعلیق در مراحل اولیه شکل گیری اش یکدست نبود و ترکیبی از خط تعلیق - نستعلیق - خط شکسته نستعلیق است و ترکیبی در آن دیده میشود که بعدها منسوخ شد مانند قطعاتی که مرتضی قلی خان شاملو نوشته است کمال خط شکسته نستعلیق به دست درویش عبدالمجید طالقانی بود که به آن صورت خاصی بخشید در خط او نوعی پیچیدگی وجود دارد و خواندن آن هم دشوار است اما قدرت قلم و ترکیب بندی استادانه ایی در آثار او وجود دارد این خط در قرن ۱۳ ه.ق توسط قائم مقام فراهانی - حسنعلی خان گروسی - امین الدوله ساده شد قائم مقام توانست نثر فارسی را ساده کند و اصول خط شکسته نستعلیق را به خط نستعلیق نزدیک کرد و بر سادگی آن افزود و بعدها امیر نظام گروسی به لطافت و نازکی خط شکسته توجه نمود اما امین الدوله بر شکستگی خط شکسته نستعلیق افزود.

در خط شکسته نستعلیق بیشتر دور است و کمی سطح در آن دیده می شود و حرکت دست و قلم در آن آزاد تر است و نوشتن حرکات حروف در آن معمول نیست خطوط قائم در آن کوتاهتر و دوائر (س-ص-ق-ن) بصورت مدورند مثلاً حروف (ن-ی-ل) را به سه شکل می نویسند و دوائر (ح-ع) در آن کمی بازتر از نستعلیق است و سرکش هابلندتر از نستعلیق است و کشیدگی هایش بیش از نستعلیق است و گاهی برخی حروف منفصل را متصل هم می نویسند در خط نستعلیق سادگی خاصی در خوانا بودن کلمات وجود دارد اما در شکسته نویسی پیوستگی زیاد و در هم بودن یا بی نقطه نوشتن برخی حروف و استفاده از اشکال همانند در آن گاهی نقص بوجود آورده اما اشکال موزون حروف و کلمات و فراز و نشیب حروف در خط شکسته نستعلیق و ترکیب بندی های استادانه به آن جلوه بخشیده است و حرکات موزون قلم باعث می شود تا حروف و کلمات درشت و ریزی ایجاد شود که هم آهنگی خاصی در کادر ایجاد می کند بین خط نستعلیق و شکسته نستعلیق تفاوتی است:

۱. در شکسته (الف) از ۲ نقطه و نیم تا ۴ نقطه است که دنباله خفیف دارد که به چپ کاغذ متمایل است و بندرت طره دارد .
۲. در شکسته حروفی که منفصل اند به مابعد خود متصل اند .
۳. در شکسته کلمات درشت اندام و یا اریز اندام را با همان قلم می نویسند .
۴. در شکسته زیبایی ظاهری بیش از تعلیق و به نستعلیق نزدیک است .
۵. در شکسته قلم روان و سریع حرکت می کند و قط قلم در شکسته محرف و قط نستعلیق است .
۶. مدها در شکسته نویسی مانند تعلیق و نسخ است .

در بین کاتبان ایرانی درویش عبدالمجید طالقانی - میرزا غلامرضا اصفهانی - سید گلستانه در نگارش این خط بهترین هستند.

ویژگی های خط شکسته نستعلیق در آثار میرزا غلامرضا اصفهانی

۱. خط شکسته را با دور زیاد - ظریف - کشیده - لاغر می نوشت .
۲. خط او نرم و با طنازی خاصی است .
۳. در خط او هم آهنگی و ریتم وجود دارد .
۴. برخی نقاط خط را ریز و جویده می نوشت و از کشیده های زیبا استفاده می کرد و تنوع در ریتم ایجاد می کرد .
۵. در آثارش زیبایی شناسی به لحاظ فلسفی آن وجود دارد که نهایت فهم بصری او در شناخت این خط است .
۶. در خط او تحرک و پویایی دیده می شود و جهات خط و کشیده های خطوط چشم را در کادر به حرکت وا می دارد و این باعث زیبایی و پویایی مستمر خطوط او شده است .
۷. در برخی مواقع انتهای خط را با فشار دست رها کرده و به خط حالت وحشی داده است .

ویژگی های خط شکسته نستعلیق در آثار سید گلستانه

۱. در خطوط او تاثیر خط میرزا غلامرضا دیده می شود .
۲. در مفردات نویسی و ترکیب بندی خطوط او مغایرتی با خط میرزا وجود دارد .
۳. قوس حروف (ح-ص-ع-ل-ی-ن) در خط نستعلیق گلستانه از حالت بیضی به شکل دایره است و برخی از این حروف در حالت شکسته نویسی بخش های تحت السطور هستند و کشیده ها و مدها کوتاهتر و گودتر از حد معمول و چاق است .
۴. ترکیب بندی و کرسی در خط او ویژگی خاص دارد که در آن تعدد کشیده ها را در سطور او می بینیم .
۵. خطوط گلستانه به لحاظ استحکام چاق تر از خطوط میرزا است زیرا خطهای او چاق تر هستند .

۶. در خطوط گلستانه حروف و کلمات جویده کمتر است و بیشتر از کشیده ها و مدها استفاده شده است و به این علت ریتم خط او نسبت بخط میرزا کمتر و از تنوع ریتمی کمتری برخوردار است .
۷. در خط او نسبت به خط میرزا وزن بصری بیشتری وجود دارد زیرا در خطوط گلستانه تعداد کشیده های بیشتری را در سطور می بینیم که این تعدد به سنگینی و وزن بصری خط او افزوده است .

ویژگی های خط شکسته نستعلیق در آثار درویش عبدالمجید طالقانی

۱. در خطوط درویش تناسب - تعادل - هماهنگی و هارمونی خاصی وجود دارد .
۲. خطوط خفی نویسی است اما در منتهای دقت و با حفظ اصول ثابت خوشنویسی نگارش شده است .
۳. در ترکیب بندی خطوط او نوعی کمپوزیسیون ماریچی حاکم است که به آثار او زیبایی خاصی بخشیده است .
۴. آثار او به لحاظ بصری سنگین نیست .
۵. چشم در تمام جهات گردش می کند و به این لحاظ به خطوط میرزا غلامرضا شبیه میشود .

(به جهت مطالعه بیشتر به آرشیو موزه میرعماد مراجعه شود)

مراجع :

خط و خطاطی - دکتر غلامحسین یوسفی
تعلیم خط - حبیب اله فضایی
هنر خوشنویسی نظام جدید - هادی حاجی آقا جانی
پیدایش خط و خطاطان - عبدالمحمد ایرانی
گلستانی از گلستانه - رضا مشعشعی
با تشکر از راهنمایی های فنی و تخصصی ارزنده استاد صادق زاده